

FOLIA SCANDINAVICA
VOL. 5 POZNAŃ 1999

KOLARE, TIGGARE, SPELMÄN – FINN- MARKEN OCH DESS INVÅNARE I DAN ANDERSSON FÖRFATTARSKAP

MAGDALENA KOWALSKA

Adam Mickiewicz University, Poznań

ABSTRACT. Dan Andersson (1888-1920), a poet and writer, has a large number of enthusiasts in Sweden. Many of his poems were put to music and they became well – known songs. His lyrics are said to contain the essence of Sweden – anxiety, melancholy and existential dilemmas. He lived and wrote in the period of important political and social transformations which were also reflected in literature. There are many similarities in the biographies of Dan Andersson and of the first proletariat writers. Being himself very poor he commiserated with the poor, the unhappy and the sufferers. This compassion reflected in his works has taken the form of philosophical and religious thoughts of human fate and attitude towards God. The background of Dan Andersson works is finnmark – a Finnish colony region lying on the border between the province of Värmland and Dalarna. When describing his finnmark Dan Andersson combines realistic pictures of hard work, poverty and misery with elements of fantasy and folk beliefs. He also pays a lot of attention to the descriptions of nature. His heroes are very characteristic: they are charcoal-burners, beggars, fiddlers, shamans and criminals. Each of these groups is described in a different way.

Ur djupet av finnmarkens skogar stiger hans dikter och „likt fiolens eko” når de alla som bara vill lyssna. Dan Anderssons uttrycksfulla sätt att skriva gjorde honom känd och omtyckt i Sverige. Man brukar säga att han har fångat den typiskt svenska stämningen, den nästan legendariska svenskheten. Många av hans dikter har blivit tonsatta, det märks att dessa visor inte förlorar sin aktualitet, de utgör en viktig del av svensk kultur. Och det är inte bara trubadurer som sjunger dem på viskvällar vid lägerelden utan även popgrupper som gör egna inspelningar – tolkningar av de välkända sångerna.

1962 stiftades Dan Andersson sällskapet som samlar alla vänner av hans diktning och personlighet. Sällskapet ser som sin uppgift att befrämja utgivning och spridning av Dan Anderssons skrifter och uppmuntra och stödja forskningen kring författaren. Sällskapet leder dessutom Dan Andersson museet i Ludvika samt det lilla museet i Luossa-stugan utanför Skattlösberg, ger ut böcker och broschyrer och arrangerar Dan Andersson veckan som äger rum varje år i slutet av juli.

Dan Andersson föddes 1888. Han debuterade med novellsamlingen „Kolarhistorier” år 1914. Boken „Kolvaktarens visor” som kom ut nästa år innehöll framförallt dikter och „Det kallas vidskepelse” från 1916 bestod till stor del av berättelser. Diktsamlingen „Svarta ballader” från 1917 anses vara den konstnärliga höjdpunkten i Dan Anderssons författarskap. Han skrev också två romaner: 1918 kom „De tre hemlösa ut”, 1919 – „David Ramms arv” som var Dan Anderssons sista avslutade verk. Ett år senare avled den 32 årige diktaren till följd av cyanväteförgiftning i ett hotellrum i Stockholm. Till Dan Anderssons litterära kvarlåtenskap hör dessutom boken „Chi-mo-ka-ma”¹ som kom ut postumt 1920, en rad dikter och noveller², några romanutkast och några bevarade fragment ur den planerade kulturhistoriska studien „Den underbara bytan”.

Han var en fattig pojke som kämpade sig fram. I många punkter sammanfaller hans biografi med biografierna av de proletära författare som just på 1910-talet lyckades – för första gången i svenska litteraturens historia – vinna läsarnas och kritikernas erkännande. Dan Andersson fick, i likhet med dessa författare, börja arbeta tidigt och prövade på olika yrken. Han var dikesgravare, trädgårdsdräng, gårdfarihandlare, lärare, men framförallt kolare och timmerflottare. 17 år gammal skickade han kåserier till Bergslagsposten och drömde om att bli författare. Medlemskapet i nykterhetsrörelsen Templarorden visade sig vara en vändpunkt i hans liv. Som organisationens ombudsman besökte han nästan hela landet för att sedan på nytt upptäcka sina hemtrakter. Och han kompletterade sin utbildning på en av den tidens mest kända folkhögskolor – Brunnsvik.

Men det är också något särskilt med Dan Andersson, något som gör honom till en av periodens mest intressanta och fascinerande gestalter. Den förståelsefulla inställning till andra människor och deras bekymmer som han hade med sig från barndomshemmet³ är det mest typiska

¹ 14 år gammal besökte Dan Andersson släktingar i Minnesota och stannade där i åtta månader. I boken „Chi-mo-ka-ma” samlade han sina amerikanska minnen.

² Några av dem trycktes i olika tidningar och tidskrifter, bl.a. Templaren och Ny Tid.

³ Dan Anderssons föräldrar var skolläraren Adolf Andersson och Augusta Scherp – också lärarinna.

draget i hans författarskap. Men till skillnad från andra författare med proletär bakgrund var samhällskritik aldrig hans huvudsyfte. Medkänslan med de fattiga, olyckliga, förolämpade fick sin fortsättning i filosofiska och religiösa grubbel över människans öde och hennes inställning till Gud. Dan Andersson letade snarare efter ett svar på existensiella frågor än efter en lösning på sociala problem.

Han var medveten om att författaren alltid har en särskild uppgift i samhället, vilken man både kan uppfatta som en utmärkelse och en förbannelse. Jag tar upp detta ämne i mitt magisterarbete – **Dan Andersson: „Jag har mod att möta människor...” – diktarens sensibilitet i sammanstötning med verkligheten.** I detta arbete ingår också kapitlet „**Kolare, tiggare, spelmän – finnmarkens galleri**” som min artikel till stor del bygger på.

*Jag vill hem till dalen vid Pajso,
till det gräsiga kärret vid So,
där skogarna murgrönsmörka
stå i ring kring mossig mo,
där starrgräs i ånga växer
vid källor som aldrig sina
och där växter väva i jorden
sina rötter silkesfina.*

– skriver Dan Andersson i dikten „Hemlängtan”⁴. Hans hem var Grangärde finnmark, där han föddes i den lilla byn Skattlösberg. En bit därifrån rinner Pajsoån och kärret Suvanto (So) ligger nära Bräntjärnstorpet, där diktarens farmor slet för att försörja sig och sina fem barn, medan hon var i ständig konflikt med Björnhytte bruk.

Området som kallas för finnmark ligger i mellersta Sverige – i Dalarna och Värmland och fick sitt namn efter finnar som i slutet av 1500-talet började kolonisera denna landsdel. Finnarna bosatte sig i de djupa, vilda skogarna. De bedrev svedjebruk och levde dessutom av jakt och fiske. De lockades till Sverige med ett löfte om skattefrihet under de första sex åren. Deras liv var fyllt med tungt arbete, de levde helt isolerade och hade det svårt med att lära sig svenska – därför utsattes de ofta för drift och anklagades för trolldom. Situationen försämrades ännu mera år 1638 i samband med ett förbud mot „allt svedjande i Bergslagera”⁵. Orsaken till förbudet var brukens växande behov. Skogsom-

⁴ Hemlängtan (Kolvaktarens visor) i Samlade dikter, Stockholm 1984, Wahlström & Widstrand, s. 42.

⁵ Bernhard Waldemar, En bok om Dan Andersson, Stockholm 1955, Rydahls Boktryckeri AB, s. 11.

rådena var rika på järnmalm och ved från skogarna, eller rättare sagt träkol, behövdes till järntillverkning i de många hyttorna. De finnar som förpliktade sig att kola till bruket fick behålla sina torp men de gjordes nästan till trälar, eftersom bruket hade skaffat sig besittningsrätt till skogen och kunde bestämma både arbetsprestation och pris. Först omkring 1850 blev kolhandeln fri och finnarna befriades från bruken. Då spreds också svenska språket bland finnmarkens invånare.

När Dan Andersson debuterade 1914 med „Kolarhistorier” förnekade några kritiker realiteterna bakom boken.⁶ Om finnmarken visste man då i Sverige nästan ingenting. Och man ville inte tro att där i de ändlösa skogarna ständigt kämpade människorna med det hårda ödet – precis som deras förfäder hade gjort – och deras levnadsvillkor fotfarande var jämmerliga, fastän de naturligtvis hade förbättrats sedan den tid då den första finnen hade byggt sitt pörte⁷ vid någon avlägsen tjärn.

Dan Andersson var alltid intresserad av finnmarkens historia. Han hämtade sina kunskaper ur sin faders anteckningar och ur de gamla människornas berättelser. Men han var inte bara en flitig lyssnare utan också en skarpsinnig betraktare. Till bilderna ur det förflutna tillade han sina egna erfarenheter och därför är hans skildring av finnmarken så levande och fängslande. Den utgör en unik blandning av naturbeskrivningar, vildmarkslivrportage, sagor och människoporträtt.

Finnmarken är närvarande i alla Dan Anderssons böcker. I „Kolarhistorier” blir läsaren steg för steg invigd i kolarnas dagliga sysselsättningar, i deras livsåskådning och tro. I dikterna från „Kolvaktarens visor” återfinner man kolar- och finnmarksmotiv blandade med författarens betraktelser över livet och döden och hans religiösa tvivel. „Det kallas vidskepelse” kallas för den mest finska av Dan Anderssons böcker. Han skapar i den en bild av den gamla finnmarken med alla dess egenomligheter och lägger en särskild betoning på det som är oförklarligt, hemlighetsfullt och lockande... Tiggarna, de sinnessjuka och andra människor som tappade greppet om sina liv framstår som huvudpersonerna i „Svarta ballader”. De vandrar genom finnmarkens skogar, bosätter sig i gamla kojor och det fysiska, jordiska eländet sammanflätas med själarnas lidande och med hjälplösheten inför livets gåta. I „Svarta ballader” utvecklar diktaren dessutom spelmansmotivet som är ett av de viktiga i hans verk. Finnmarken utgör även bakgrunden för Dan Anderssons romaner som innehåller flera självbiografiska element, bl.a. barnoms- och ungdomsminnen.

⁶ Ibidem

⁷ Pörte, -t -n – hus utan skorsten men med eldstad och röklucka, typiskt för äldre finsk bondgård.

Smeknamnen „finnmarkens skald”, „vildmarkens sångare”, „finnmarkens spelman”⁸. som man ofta använder i samband med Dan Andersson betonar diktarens olösbara förbindelser till hans hembygd. Men man måste komma ihåg att författaren aldrig försökte skapa någon idealbild av sina hemtrakter. Tvärtom, bilden är till stor del ganska mörk. Och hans beskrivningar av finnmarken och dess invånare kännetecknas alltid av ett slags fördjupning – de får en universiell, allmänmänsklig innebörd.

De gestalter som dyker upp i dikter, berättelser och noveller bildar en unik samling av mänskotyper och mänskoöden – kolare, tiggare, spelmän... också trollkarlar och brottslingar... Nu är det dags att öppna finnmarkens galleri:

KOLARE

*„Svart smyger sig natten kring stenströdda land –
somna ej, somna icke in!*

*Om du somnar kan du väckas av en helvetesbrand
och den brödlöses sorg skall bli din”⁹*

Kolarnas jobb kunde framstå som romantiskt bara utifrån. I själva verket var det ett hårt och farligt slit som inte bara krävde styrka och uthållighet utan även tålmod och omsorgsfullhet. Först reste man en kolmila: *„I mitten sätts en kraftig stake. På denna spikas upp till horisontellt några små bräder, mot vilka ett par andra stakar reses, så att man i mitten får en öppning. Runt om mot dessa stakar reses sedan virket”¹⁰*. Milan skulle vara lufttätt, därför täcktes den med stybb: *„Materialet är sand eller jord; bäst är stybb från gamla kolbottnar, då det är blandat med kolpartiklar och genomdränkt av tjära och annat. Stybbet läggs på i två eller tre „våningar”, små hyllor som går runt milan och som hålls i läge genom stöttor från marken”¹¹*. Sedan kunde man redan tända milan uppifrån, täcka taköppningen och sköta till att erforderligt drag skulle tas upp från sidorna: *„Det får ej bli för mycket luft, då hela milan lätt kan stå i lågor, och det får ej bli för litet, då milan kan kvävas.”¹²* Ibland hände det

⁸ Ett bra exempel är boken „Dan Andersson – finnmarkens spelman” av Gunde Johansson.

⁹ Visa vid kolvakten (Kolvaktarens visor), i: Samlade dikter, s. 11.

¹⁰ Bernhard W., op.cit., s. 102-103.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

att milan slog – „Nu får kolaren veta vad helvetet är, då han skall ge sig upp på milan, in i den rasande elden för att kväva den med nytt stybb.”¹³

Kolarnas yrke tvingade dem att tillbringa mycket tid i skogen, långt borta från byar och andra människor. Därför utvecklade de ett slags gemenskap som byggde på omsesidigt förtroende. De hade sina oskrivna lagar – skogens lagar, av vilka den viktigaste – att man måste hjälpa när någon annan är i nöd – lät dem springa genom den frusna skogen om de bara fick veta att en mila brinner. Och när faran var över och de döds-trötta, sotsvarta männen låg på grannriset, hördes det inga artiga tack-sägelse. De behövdes inte:

„Idag jag – i morgon du – nästa natt någon annan – så är livets gång, och bästa tacken för broderlig hjälp är ett kraftigt handtag i farans timmar, när brödet och livet står på spel i någon ensam glänta i skogen.”¹⁴

Kolarnas liv var en ständig kamp mot nöden, en kamp som ofta slutade på fattighuset när krafterna tog slut. I berättelsen „På väg till storskogen”¹⁵ möter vi en sådan tragisk gestalt – helt försonad med sitt bittra öde. Ännu mera gripande är den döende kolaren Bergs bekännelser i dikten „Sista natten i Painadalen”.¹⁶ Han berättar om sitt liv – vänder sig till sin fru och till sin gamla häst. Det hände att han slog kvinnan och piskade djuret – nu ber han om förlåtelse för sin elakhet som förorsakades av fattigdom. Ett liknande motiv återfinns vi också i den dystra dikten „Vagsången vid Kestina”.¹⁷

Trots att Dan Anderson ofta tar upp det mörka och bedrövande i kolarnas liv ska man inte tro att han alltid förblir så allvarlig och att de gestalter som han skapar bara klagar eller grubblar över livets meningslöshet. Tvärtom. De kolare som vi får lära känna i „Kolarhistorier” är för det mesta glada och anspråkslösa människor som sliter hårt men som också kan njuta av livet och se dess ljusare sidor. De är enkla men inte primitiva och det skulle ha varit roligt och uppfriskande att sitta med dem vid stockelden när arbetet är gjort och lyssna på deras underliga historier.

Den bästa berättaren är väl Mats – han blandar i sina historier det fantastiska med det trovärdiga och verkliga. En gång berättar han om en karl som sålde sin själ åt djävulen, en annan om någon av finnmarkens original. Spöken är också ett bra ämne. Men plötsligt blir han nästan

¹³ Ibidem.

¹⁴ Milan brinner (Kolarhistorier) i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 84.

¹⁵ Berättelsen ingår i „Kolarhistorier”.

¹⁶ Dikten ingår i „Kolvaktarens visor”.

¹⁷ Dikten ingår i „Svarta ballader”.

högtidlig och frågar om de döda kan leva. Eller undrar om fattigdomen gör människorna grymma. Också Mård-Jon berättar gärna, särskilt när han tar sig en sup. Hans specialitet är trollmän och „underliga ting”. Och han brukar överdriva, framförallt när han beskriver sina egna begåvningar.¹⁸

Dan Anderssons kolare lever i sin egen värld – full av symboler, visioner, övertro. Han har också sina drömmar. Han längtar efter ett vanligt liv och framförallt efter en kvinna som en gång kommer för att dela hans ensamma dagar. Denna dröm uttrycker Dan Andersson i dikten „Jag väntar”:

*„Jag väntar vid min stockeld medan timmarna skrida,
medan stjärnorna vandra och nätterna gå.
Jag väntar på en kvinna från färdvägar vida
– den käraste, den käraste med ögon blå.”¹⁹*

När Dan Andersson började jobba i skogen bemöttes han av sina arbetskamrater med misstro och han fick ofta det besvärligaste arbetet.²⁰ Men även om kolarna inte kunde förstå Dan Andersson eftersom han inte passade in bland dem med sina veka spelmannshänder och sin diktarens natur, kan man väl säga utan att riskera att göra något större misstag, att han förstod dem mycket bra. Han skildrar deras jobb så trovärdigt och plastiskt och med en så stor inlevelse. Han kunde aldrig lyckas med det om han inte levde deras liv och deltog i deras vardagliga bekymmer och glädjeämnen.

TIGGARE

*„Å – tungt trycker brödet, jag har tigt, på min arm,
och min gula och skrumpna kind känns så varm,
och trasig och slafsigt slänger kjolen.
Genvägen tog jag över Hagberga fall,
skuggan där är ljuvlig under gran och tall,
mellan röda enar bränner solen.”²¹*

¹⁸ Mats berättar om underliga mammiskor och underliga ting (Kolarhistorier), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 40-50, Spökhistorier, Ibidem, s. 51-58, Finnmark-soriginal och andra, Ibidem, s. 71-78.

¹⁹ Jag väntar (Kolvaktarens visor), i: Samlade dikter, s. 21.

²⁰ Bernhard W., op. cit., s. 85.

²¹ Tiggars-Stinas middagssång (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 63.

Sakta glider de framför oss i sina trasor, med krokiga ryggar och rufsigt hår, ofta med brinnande, vansinniga ögon ...

Några av dem har valt ett sådant öde själva – att ge sig ut på landsvägarna var för dem ett slags utväg, ett sätt att slippa lida nöd eller slita för en spottstyver. Benämningen luffare eller lösdrivare passar bättre till dem än tiggare. De är ibland upproriska och kritiska som t.ex. Nisse Udd. Han dyker upp i novellen „På väg till storskogen”. Efter samtalet med en gamling som efter hela livets slit nu får gå till fattighuset vill Nisse Udd inte längre söka ett jobb vid bruket utan väljer luffarens liv. I motsats till gamlingen som ödmjukt underkastar sig Guds vilja kan Nisse inte avhålla sig från bittra och starka ord:

„Det är för jävligt – att vara ung och att bli äldre, frysa och svälta och arbeta hårt hela tiden och att föda upp barn i fattigdom och elände, sedan traska i väg till fattighuset på myndigheternas order – nej, så förbanna mig att jag gillar det här systemet.”²²

Jägar-Ville ur novellen „Snön smälter”²³ är lösdrivare av ett annat slag – en smart karl som klarar sig i olika situationer. Denna figur har dessutom tydliga komiska drag och verkar vara helt nöjd med tillvaron – något som inte så ofta händer hos Dan Andersson.

Landstrykaren som vi träffar i berättelsen „Bekymmer” använder galghumor för att värja sig mot verklighetens stötar. Men när han berättar sin historia för Olle visar sig den vara „lika svart som mörkret omkring dem”²⁴ Han är tjuv och brottsling som har lämnat sin familj och flytt. Han har inga förhoppningar och hans enda önskan är att få sova i lugn och ro.

En annan grupp bildar de gamlingar som inte längre duger till något arbete och därför är tvungna att tigga sitt bröd. De tillhör bl.a. Tiggarsolina ur dikten „Tiggarsolinas middagssång”. Tiggaren Simon („Tiggaren Simons sång”) håller sitt åklagartal mot världens orättvisa. Han såg hur hans föräldrar nästan arbetade ihjäl sig utan att förbättra familjens läge; han hade också en bror som slutade på fattighuset. Han själv har blivit tiggare för „en ska antingen råna eller tigga.”²⁵ Han ser inga chanser för sig, känner sig utstött ur samhället eftersom han inte försöker tjäna sitt uppehälle. En kortvarig glömska söker han i bränn-

²² På väg till storskogen (Kolarhistorier) i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 9.

²³ Novellen ingår i „Kolarhistorier”.

²⁴ Bekymmer (Det kallas vidskepelse), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 235

²⁵ Tiggaren Simons sång (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 69.

vinet. Simon bryter mot de traditonella livsmönstren och hans svar på alla invändningar låter bittert och nästan hädiskt. Han väntar på döden som befrielse: „*Och min puls skall stanna och min mun skall le.*”²⁶

En del tiggare ur Dan Anderssons dikter är sinnessjuka. Deras sjukdom har ofta mycket med deras tragiska öde att göra. Några av dem hade sina förebilder i verkligheten, Dan Andersson kände dem personligen. I dikterna får de nästan monumentala drag och blir till ett slags symboler eller kanske talesmän för de fattigas rättigheter.

Karis Janken²⁷ (Karis Janken) bor i en förfallen koja och dockorna som han syr av trasor är hans enda sällskap. På nätterna sjunger han sina vansinniga visor. Han hädar Gud och berättar om sin pakt med satan. I sitt vansinne känner han sig stark och oberoende, men vi anar att hans fräcka ord döljer den oro som han har i sin själ:

*„Alla mina höga skogar äro skrattande glada
alla mina klara stjärnor månde dansa i natt.
Trollmän och onda tider kunna intet mäj skada –
djävulen själv är rädd för mitt skallande skratt”*²⁸

Jan från Tuna²⁹ („Jan från Tuna”) sjunger också medan han vandrar omkring, men hans visor har ett religiöst innehåll:

*„Klädd som till vinter i stickande sol och med rosor i knapphåll och hatt
går tiggaren Jan från Tuna sin väg genom dag och rolös natt
sjunger om himlens härlighet och saligas lysande skrud
knäböjer ofta bland nässlor och ljung och ber till sin barndoms Gud”*³⁰

Om vi försöker föreställa oss de båda är skillnaden ganska tydlig. I Karis Jankens brinnande, hatande ögon skymtar det mörka, det osägbara, det bottenlösa djupet av en människans olycka. Jans ögon är tårfyllda och ett svagt leende syns på hans läppar – han har bevarat sin tro och den ger honom tröst.

Tiggarna var ofta gäster i familjen Anderssons hus. Alltid fanns där plats för luffare, rolösa vandrare, egendomliga existenser och olyckliga.

²⁶ Ibidem, s.70.

²⁷ I verkligheten Jakob Andersson från Abboreberg, se i Uhlin Erik, Dan Andersson före Svarta ballader, Stockholm 1950, Tidens förlag, s. 167.

²⁸ Karis Janken (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 61.

²⁹ I verkligheten Tun Jan Erik Ersson; Dan Andersson skrev om honom också i en artikel i tidningen Ny Tid från 16 januari 1918, se i Uhlin E., op. cit., s. 56.

³⁰ Jan från Tuna (Dikter), i: Samlade dikter, s. 188.

stackare. Några av dem besökte stugan regelmässigt. Och för barnen var de en källa till kunskap om världen och människorna.³¹

De glider sakta framför oss... De väcker medlidande därför att Dan Andersson visar det som är dolt under trasorna och smutsen – det skälvande hjärtat, det nedtrampade människovärdet. Men de har också ett slags stolthet inom sig. Det finns inget hopp, bönerna hjälper inte längre och har blivit meningslösa. Det enda som inte sviker är döden – den eviga sömnen som ger glömska och ro. Å andra sidan är allt som de gör ett förtvivlat rop på hjälp och förståelse...

„Du kan skratta som drängarna skratta, men om nåd till att fatta du får skall den galne och natten och sången ge ditt hjärta oläckliga sår.”³²

SPELMÄN

*„Jag är spelman jag ska spela på gravöl och på dans,
i sol och när skyar skymma månens skära glans”³³*

Man får inte glömma spelmännen, när man försöker sammanställa finnmarkens galleri. De har en särskild ställning bland de gestalter som Dan Andersson skapar i sina dikter och noveller. Medan kolarna är en säregen grupp i samhället och tiggarna tillhör samhällets avskum bildar spelmännen och sångarna ett slags mellanlänk. De avstår medvetet från de erkända livsreglerna, de vill inte anpassa sig och leva ett slitsamt och tråkigt liv. Men de följer de vanliga människorna i livets glada och trista stunder – de roar, tröstar, hjälper att glömma och ibland väcker deras sånger en längtan efter det okända, djupt nere i själarna. Spelmannens roll sammanfaller egentligen med den uppgift som Dan Andersson ställer sig själv som diktare.

I „Kolvaktarens visor” delar ofta spelmännen kolarnas eller flottarnas slit och spelar för dem efter jobbet i någon koja, djupt inne i skogen, långt borta från „*lador och hus*” som i dikten „Heldagskväll i Timmerkojan”:

*„Sjung Björnbergs-Jon ur din fullaste hals
om kärlek och rosor och vår!
Stäm fiolen, Brogren, och spela en vals
för spökblåa, månlusta snår!
(...)”*

³¹ Bernhard W., op. cit., s. 47.

³² Jan från Tuna (Dikter), i: Samlade dikter, s. 189.

³³ Spelmannen (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 58.

*Det är mil efter mil till lador och hus
där frosten går tjurig vid grind,
här är lustigt i stockeldens gula ljus,
som darrar i nattens vind.”³⁴*

De spelmän som dyker upp i „Svarta ballader” har redan konstnärers drag – de är individualister som betraktar sin begåvning som ett slags kallelse och som inte bryr sig om folkets värderingar:

*„Jag vill inte tröska råg och jag vill inte repa lin,
ty den hand som stråken skälver i skall hållas vek och fin.
Ni får inte ge mäj bannor eller kalla mäj för lat,
fast jag stundom hellre hungrar än jag spelar för mat.”³⁵*

Också Tiggarn från Luossa („Omkring tiggarn från Luossa”) är ett slags spelman som sjunger och leder sina lyssnare till ett mystiskt land „bortom bergen, bortom blommorna och sången”³⁶. Han delar med sig sin vision åt andra människor och får dem att se samma bilder som uppstår framför hans ögon.

Dan Andersson utvecklar spelmanmotivet också i några noveller. Till sist blir spelmannen nästan en modern profet – ofta hånad och under-skattad av folket men full av överseende mot människornas svagheter. Ett bra exempel är berättelsen „Spelmannen”:

„Och han tog fiolen och spelade den fjärde sången, och den var skäl-vande full av spelmanens kärlek till alla de fula, de onda och de dumma. In i rummet vältrade en flod av sång och sången var full av medvetande om brott och synd och illvilja, den visste av allt detta, men den bar upp det, virvlade om det, och si, det vart en stor, stark glädje av allt detta, och det fyllde hjärtat med mod och tillförsikt, när den stora mörka natten steg ut över bergen och byn och de onda män-niskorna.”³⁷

Spelmännen lever sitt eget liv och bryr sig inte om vanliga förplik-telser och förbud. Ibland leker de med elden som Niklas Sund i novellen „En spelmanssaga”³⁸. Han lärde sig sin konst av Näcken och sedan brukade han spela med honom. Men Näckens musik väckte i spelman-nens själ en oläglig längtan och en gång fick Niklas betala för den med sitt liv – Näcken lyckades locka honom in i djupet...

³⁴ Heldagskväll i Timmerkojan (Kolvaktarens visor), i: Samlade dikter, s. 37.

³⁵ Spelmannen (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 58.

³⁶ Omkring tiggarn från Luossa (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 55.

³⁷ Spelmannen (Korta historier), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 4, s. 180.

³⁸ En spelmans saga, i: Samlade skrifter, Stockholm 1978, Tidens förlag, s. 199-200.

Till de spelmän som verkade vara besatta av onda andar hörde också Gasken („När Gasken dog”). På dödsbädden svor han och förbannade allt och alla, han hörde nästan „svartänglarvingarnas sus” och såg „svavelgula smådjävlers dans”.³⁹

I spelmännens sånger hör man susande vindar och porlande vatten:

*„Har du lyssnat när topparna gunga
i förhöststormarnas sus?
Eller hört Gunnar Vägman sjunga,
som han sjöng när han fått sig ett rus”⁴⁰*

De står i en mycket nära kontakt med naturen och hela naturen sörjer när en av dem dör. I dikten „En spelmans jordafärd” visas Olle-spelmans liv ur två olika synvinklar. Människorna som bär hans kista ut ur den fattiga byn påstår att han var „underlig och ensam” – det är ett tydligt tecken på att de aldrig kunde förstå honom och uppskatta hans begåvning. Men rosorna och vinden ser i honom „en konung och en drömmare” och även natten „spelar upp till bön” vid hans grav.⁴¹

Fastän byfolket ofta kallade spelmännen för latmaskar och kufar lät de sig ändå förtrollas av deras musik. Och spelmännen var medvetna om detta inflyttande och om sin roll i samhället:

*„Men ända in i döden vill jag följa er med sång –
och jag vill dö och jag vill spela till uppståndelse en gång”⁴²*

TROLLKARLAR

*„Bleka och hatande män ha lutat sig ner över vattnet,
läst i vårt grumliga djup och bedit om heliga ting.
Öst av vårt heliga vatten över blodade händerna,
smitt vid vår dyiga våg på det ändlösa ödets ring”⁴³*

Trots vissa förändringar som skedde i finnmarken vid slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet var folktron fortfarande bevarad där. Flera trodde t.ex. att sjukdomar kom utifrån, d.v.s. blev sända med hjälp av magiska krafter eller påsatta av onda människor. Dessutom skulle

³⁹ När Gasken dog (Kolvaktarens visor), i: Samlade dikter, s. 39.

⁴⁰ Gunnar Vägman (Kolvaktarens visor), i: Samlade dikter, s. 21.

⁴¹ En spelmans jordafärd (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 56-58.

⁴² Spelmannen (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s. 58

⁴³ Spådomen om Varma Källorna (Det kallas vidskepelse), i: Samlade dikter, s. 48.

man vara respektfull inför alla övernaturliga och elaka väsen. De döda var också farliga eftersom de kunde hämnas. Om man redan hade råkat i konflikt med andarna, sökte man sig till trollkarlarna, vilka samtidigt var medicinmän. De var oftast finnar och hade många olika begåvningar – kunde fjärrskåda i en glaskula eller i brännvin, använda örter för att bota sjukdomar, upphäva förbannelser. Men man borde också akta sig för dem eftersom de flesta hade sålt sina själar åt satan.⁴⁴

Till de sistnämnda hörde säkert Mats Larsson, vars namn vi hittar i novellen „Trollkarlar”.⁴⁵ Han träffade ofta djävulen, pratade med honom, ställde frågor och fick svar. Ur samma novell får vi veta att trollkarlar ibland hatade varandra och de försökte bekämpa varandra på alla möjliga sätt. En gång satte Rifallsfinnen björnen efter Skattlösbergssfinnen, men den siste skakade bara sin trollstav och „björnen tvangs att vända och springa till Rifallet igen, där det på nytt blev samma historia; björnen fick springa fram och tillbaka den mr än milslånga vägen mellan byarna tills han stupade.”⁴⁶

Det hände också att trollkarlar var ganska godmodiga mot andra, vanliga människor, särskilt när de fick brännvin och tobak som ersättning för sin hjälp. Ett exempel är finnen Rikkinen som hjälpte torparen Jan Vanti att få bort getingboet.⁴⁷ Och ibland ville de inte ha någonting fastän de räddade någons liv, t.ex. genom att stämma blodet på avstånd. Det gjorde Tallback-Jan medan kolaren Knas låg i sin koja med sårad hand.⁴⁸

Men ve den, som försökte förolämpa eller bedraga dem. Trollkarlarna förlät aldrig och de kunde sätta verk på alla som var orättvisa mot dem.

När Dan Andersson skriver i början av novellen „Trollkarlar” att han „läser i Den Gamles bok”⁴⁹, menar han troligen sin faders anteckningar som var för honom en rik källa till kunskap om finnmarken. Men dik- taren kände också personligen några trollkunniga personer som bodde i hans trakter. En av dem var Nybo-Kalle som blev en förebild till trollkar- len Karigo i „Det kallas vidskepelse”. Nybo-Kalle hette egentligen Karl Petterson och bodde vid Stenberget nära Nyhammar. Han var först kolare men med tiden ägnade han sig åt trolldom och folkmedicin. Han blev ganska berömd som fjärrskådare och sjukdomsbotare och hade sina patienter i hela landet.⁵⁰ I „Det kallas vidskepelse” skapar Dan Anders-

⁴⁴ Bernhard W., op. cit., s. 167.

⁴⁵ Trollkarlar (Kolarhistorier), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 59-61.

⁴⁶ Ibidem, s. 61.

⁴⁷ Ibidem, s. 62-63.

⁴⁸ Ibidem, s. 64.

⁴⁹ Ibidem, s. 59.

⁵⁰ Uhlin E., op. cit., s. 528.

son ett ganska idealiserat porträtt av honom, om vi jämför det med artikeln „Bland skogarnas sista medicinmän”⁵¹ i vilket diktaren inte döljer sin besvikelse efter ett möte med den beryktade undergöraren.

Men Karigo, han har verkligen en gåva som ger honom en särskild ställning bland finnmarkens folk:

*„På åsens nordsida bodde Karigo, trollmannen, som fjärrskådade i vatten och brännvin, såg syner och troll, talade med de döda. trak- tens skräck och medicinman och den eviga förärgelseklippan för allt civiliserat folk.”*⁵²

Man ser på honom med en blandning av rädsla och fascination, men när det inte återstår något annat, vänder man sig till honom med sina bekymmer och han kan oftast hitta något råd.

Man kan undra vilken inställning Dan Andersson hade till de „underliga ting” som han så ofta skrev om. I „Kolarhistorier” tar diktaren avstånd från de gamla kolarnas berättelser som han bara återger. Men på inget ställe förnekar han det oförklarliga som har blivit till en del av livet i skogen. Det känns att han har respekt för dem som har sett och hört mera. Boken „Det kallas vidskepelse” – genomsyrad av finnmarkens mystik – är däremot ett bevis på att Dan Andersson själv ibland inte kunde motstå den gamla folktrons fångslande kraft. Trollkarlsläringen Olle upprepar hela tiden att han inte tar Karigos konster på allvar men han försöker ändå „komma på jämställd fot med finnmarkens siare och trollkarlar.”⁵³ Han kan betraktas som diktarens alter ego – „Varför hade det obegripliga en sådan lockelse och varför var han så vanvettigt rädd för att få en historia naturligt förklarad?”⁵⁴

BROTTSLINGAR

„Ta en smårgås med dig åt Granlund, ifall du skulle möta honom” – brukade Adolf Andersson säga, när hans son gav sig ut på vandring i skogarna.⁵⁵ Det skulle inte vara något märkvärdigt om vi inte visste vem den ovannämnde Granlund var. Han var en av bygdens brottslingar

⁵¹ Ibidem, s. 530.

⁵² Karigos underverk (Det kallas vidskepelse), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 165.

⁵³ Uhlin E., op. cit., s. 532.

⁵⁴ Midnatt vid Varma Källorna (Det kallas vidskepelse), i: Samlade skrifter, Minnesupplaga, del 1, s. 189.

⁵⁵ Bernhard W., op. cit., s. 189.

– man kallade honom för Uvbergsmördaren eftersom han sköt ihjäl en kvinna vid Uvberget och därefter försvann. Familjen Andersson kände Albert Granlund ganska bra – han gick i skola för Adolf Andersson och spelade ofta fiol med Dan:

„Han spelade känsligt och säkert men all hans musik var så oerhört svärmodig som han själv. Han var för blyg för att tala med kvinnor och när de skrattade åt honom började han hota.”⁵⁶

Och just denna olyckliga, obesvarade, heta och mörka kärleken eller rättare sagt längtan efter kärleken var det som störtade honom i fördärvet Svartsjuka och förtvivlan gjorde honom till mördare. Dessutom fick han ingen bra uppfostran – hans styvfader var också en beryktad skurk.

Dan Andersson använde Granlunds motiv rätt ofta. Om Uvbergsmördaren skrev han ett par tidningsartiklar och en del noveller. Till de mest kända hör „Kvinnohat”, där Granlund kallas för Lenas-Johan.⁵⁷ Dan Anderssons skildringar av den olycklige mördaren kännetecknas av psykologisk fördjupning – han avhåller sig dessutom från någon kategorisk bedömning. Som resultat får vi ett mycket uttrycksfullt porträtt av en djupt sårad människa som genom våld ger uttryck för sina dolda önskemål.

Samma motiv återfinner vi också i dikten „Hemlös”, där den förtvivlade förbrytaren irrar omkring i skogarna, plågad av sitt samvete och försöker begå självmord, men orkar inte göra det:

*„Men inom mig är något som icke vill dö,
och som hatar att leva ändå –
det är bittert att kvävas i kvällsvart sjö,
och bittert att levande gå,
och känna hur eländet suger en ner,
tills man andas bara hat –
fast solen lyser – fast sommaren ler –
det är bittert, bittert, kamrat!”⁵⁸*

Finnmarken var i början av 1900-talet inget lugnt och säkert område. De stora skogarna bildade ett utmärkt gömställe för förrymda brottslingar, tjuvskyttar som jagade i olovlig tid eller andra som behövde dra

⁵⁶ I Dan Anderssons värld. En kulturhistorisk-biografisk krönika om och med finnmarkens store diktare, Sammanställd av Gunnar Nillson, del 3, s.106

⁵⁷ Novellen kan man hitta i boken „Sorgmarschen”, 1979, Zindermans förlag, s.44-57

⁵⁸ Hemlös (Svarta ballader), i: Samlade dikter, s.71

sig undan. Dan Andersson kände många av dessa fredlösa. Han planerade t.o.m. att skriva en hel bok om sina bekanta som hamnade i det välkända fängelset på Långholmen i Stockholm.⁵⁹

Familjen Andersson hade väl inga fiender.⁶⁰ Den viktigaste orsaken till detta var den förståelsefulla inställningen till alla mänskliga svagheter och den ovanliga förmågan att i varje olycklig individ se en levande, kännande och lidande människa.

Vi har gått igenom finnmarkens galler. Man kan lägga märke till vissa skillnader i sättet på vilket diktaren presenterar de enskilda grupperna. Kolarna uppfattar Dan Andersson som en relativt enhetlig grupp. Han betonar gemenskapen, solidariteten. Han för oss in i deras halv-realistiska, halv-mystiska värld och låter oss beundra deras envisa och heroiska kamp mot nöden. Var och en av tiggarna har däremot sin egen historia att berätta. Man lyssnar på dem med tungt hjärta, som om man tittade in i en bottenlös avgrund. Och i skildringarna av de sinnessjuka får oss Dan Andersson att darra, nästan gråta inför den mänskliga olyckan i dess eländigaste form. Trollkarlar presenterar han med en smula skepsis. Men bakom hans distans och ironi kan man ana både beundran och nostalgi. I brottslingarnas porträtt överraskar den psykologiska analysen och diktarens sökande efter resterna av en människas sönderfallna identitet. Han anklagar inte. Och inte heller försöker han göra sig till en allvetande domare. Dan Anderssons spelmän är medvetna om den motvilja som folket hyser mot dem på grund av deras skenbara sorglöshet och om sin särskilda roll i samhället. De är kanske de viktigaste gestalterna i hela galleriet, därför att diktaren identifierar sig med dem och därför att de inte har förlorat tron på människan. Ur fiolens strängar strömmar medlidande – och just detta medlidande, förståelse för andra människor och deras problem är gemensamt för alla skildringar.

Dan Anderssons beslut om att bli författare var ingen flykt från tungt, fysiskt arbete och inget försök till social avancemang. Det var inte heller ärelystnad som fick den unge, fattige pojken att börja skriva utan hans medkänsla med alla som led. Den är närvarande i hans hela författarskap och efter dess rötter bär man leta djupt i finnmarkens skogar.

Busshållplatsen finns mitt i skogen. Skattlösberg – 1 km, Dan Anderssons minnesstuga Luossa – 2 km. Grusvägen leder till en sten som restes av byborna på detta ställe där en gång skolhuset stod: „Här föddes skalden Dan Andersson”... För att komma till stugan måste man vandra den smala stigen som går upp och ned genom ängarna och skogs-

⁵⁹ Bernhard W., *op. cit.*, s. 22.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 24.

dingarna. „Följ mig broder, bortom bergen...” – man väntar sig nästan se och höra den mystiske tiggaren från Luossa, men det är bara skogen som susar.

Det är gott om minnesmärken efter Dan Andersson i hela området. Man kan åka till Bränntjärnstorpet där hans fader föddes eller till Kestina där hans faster bodde. I Mårtens arrenderade familjen ett kolartorp. I Gonäs bosatte sig diktaren och hans fru Olga Turesson. Till sist kommer man till Lyviks kyrkogård i Ludvika, till Dan Anderssons sista vilorum under en gammal rönträäd som sjunger vildmarkens vaggvisor. Då begriper man att han lever kvar i sin finnmark, att han aldrig har lämnat den och att man måste lära känna hans miljö för att kunna riktigt förstå hans diktning.

BIBLIOGRAFI

Böcker av Dan Andersson:

- Samlade skrifter. 1-5 Minnesupplaga, Stockholm 1938, Tidens förlag
- Samlade skrifter. 7,8, Red. av Gösta Ågren, Stockholm 1978, Tidens förlag
- Sorgmarschen, Förord och kommentar av Gösta Ågren, Dan Andersson Sällskapets skrifter 1979, Zindermans förlag
- Samlade dikter, Stockholm 1984, Wahlström & Widstrand
- Hjärtats oro. Dan Anderssons brev till syster Anna och andra, Inledning av Gunde Johansson, Dan Andersson Sällskapets skrifter 1993, Zindermans förlag

Böcker om Dan Andersson

- Bernhard Waldemar, En bok om Dan Andersson, Stockholm 1955, Rydahls Boktryckeri AB
- Johansson Gunde, Dan Andersson – finnmarkens spelman, Stockholm 1988, Lts förlag
- Uhlin Erik, Dan Andersson före Svarta ballader. Liv och diktning fram till 1916, Stockholm 1950, Tidens förlag
- Ågren Gösta, Dan Anderssons väg, Stockholm 1988, Tidens förlag
- I Dan Anderssons värld. En kulturhistorisk-biografisk krönika om och med finnmarkens store diktare, Sammanställd av Gunnar Nilsson, del 1-5 (I Dan Andersson Museums samling)

Andra arbeten om Dan Andersson

- Kowalska Magdalena, Dan Andersson: Jag har mod att möta människor... – diktarens sensibilitet i sammanstötning med verkligheten, Magisterarbete, Poznań 1997 (UAM Poznań, Skandinaviska Institutionens bibliotek)